

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

REFERRED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Vol. VII, Issue : VII
Year - 4 (Half Yearly)
Jan. 2013 To June 2013

Editorial Office :

'Gyandeept',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913

09423346913, 09637935252,

09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication Pvt. Ltd.,
Latur, Dist. Latur-415331
(M.S.) India

Price ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 09503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Head, Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hind,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed. (M.S.)

Dr. Milind Lokhande
Dept. of Zoology,
Indira Gandhi (Sr.) College,
Nanded, Dist. Nanded. (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaik
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Manavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur. (M.S.)

अण्वस्त्र प्रसार आणि जागतिक शांतता

डॉ. माणिक सोनवणे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,
पूणे, जि. पूणे

18

Research Paper - Pol. Sci.

प्रस्तावना :-

मानव मुळातच शांतताप्रीय व समाजशील प्राणी आहे. परंतु मानवाच्या स्वार्थी स्वभावामुळे मानव स्वतःच स्वतःच्या विनाशाला कारणीभूत ठरत आहे. कार्ल मार्क्सने म्हटल्याप्रमाणे मानवाच्या विकासातच त्याच्या विनाशाची बीजे रोवली आहेत. या पार्श्वभूमीवर विकासाचा हव्यास, उत्पादन वाढीची स्पर्धा आणि शस्त्र-अस्त्राची चढावढ इ. मुळे जागतिक शांतता धोक्यात आली आहे. जगातील संघर्षही पराकोटीला गेला, त्यातून पहीले महायुद्ध घडले, पहिल्या महायुद्धानंतर युद्ध, तंत्रज्ञान विषयक बाबीमध्ये नवीन बदल झाले. यातील पुढचा टप्पा म्हणजे अणुशक्ती तंत्रज्ञानाचा शोध आणि त्यामधून निर्माण झालेला अणुबॉम्ब आणि अण्वस्त्रे यांचा जन्म झाला. लगेच दुसऱ्या महायुद्धात या अण्वस्त्राचा वापर झाल्यामुळे जपान मधील हजारो माणसे यास बळी पडली आणि येथे दुसरे महायुद्ध संपले.

राष्ट्रापेक्षा आंतरराष्ट्रीय वाद नेहमीच महत्त्वाचा आहे असे मानणारे अनेक विचारवंत जन्मत आहेत; तरी पण आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेपुढे अनेक आव्हाने आलेलीच होती. काळ परिस्थिती प्रमाणे सुरक्षा विषयक आव्हानांचे कदाचित् स्वरूप वेगळे असेल परंतु राष्ट्रा-राष्ट्रातील सत्ता स्पर्धा आणि संघर्ष हे ही एक आव्हान ठरत आहे. पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाचा सुरक्षा विषयक दृष्टिकोणातून विचार करता १९४५ नंतर शीतयुद्ध, मानवी हक्काची पायमल्ली, अलिकडील छोटी मोठी युद्धे, कोरीया, व्हीएटनाम, इराक, इराण या भूतकालीन घटनेसह विशेष करून आजचा दहशतवाद, पर्यावरणीय बिघाड आणि अण्वस्त्र प्रसार हे आजच्या जगातील आंतरराष्ट्रीय सुरक्षे पुढील प्रमुख आव्हाने आहेत ठरत आहेत.

शीतयुद्धाच्या कालखंडानंतर बदल होऊन स्पर्धात्मक सुरक्षेद्वारे एक प्रकारे असुरक्षितता निर्माण

होऊन राष्ट्र राज्याला आणखी एक धोका निर्माण झाला; त्यामुळे 'आण्विक प्ररोधन' सारख्या सिध्दांताला संख्यात्मक पातळीवर मान्यता मिळाली व स्पर्धात्मक सुरक्षेच्या संकल्पनेमुळे संरक्षण खर्चात वाढ होत असून शस्त्रस्पर्धा (अण्वस्त्र स्पर्धा) वाढत आहे. राष्ट्र राज्याचा कल आज लष्करीकरणकडे अधिक आहे. स्पर्धात्मक सुरक्षेच्या संकल्पनेतील महत्वाचा दोष म्हणजे या संकल्पनेत सैन्य संघर्ष, युध्दसदृश्य परिस्थिती व आक्रमक कार्यवाही या विघातक बाबींनाच संरक्षणात्मक दृष्टिने महत्त्व दिले गेले आहे. १ एकंदरीत विचार करता राष्ट्रीय सुरक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा यामध्ये निश्चित फरक जाणवतो. दोन राष्ट्रांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला, तर त्याची परिणती एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण करण्यात होऊ शकते. विशेषतः संभाव्य धोक्याचा प्रतिकार करण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्राला स्वतःचे लष्करी सामर्थ्य बाळगणे आवश्यक ठरते, लष्करी सामर्थ्याच्या जोरावर संभाव्य हल्लेखोरांना परावृत्त करणे याला प्ररोधन म्हणतात. २

आज अण्वस्त्रांची भीषण स्पर्धा चालू आहे. ऑग. १९४५ मध्ये जपानवर दुसऱ्या महायुद्धात अमेरिकेने दोन वेळा अण्वस्त्रांचा वापर केला. त्यानंतर ६० वर्षात आणि आजपावेतो पर्यंत प्रत्यक्षात अणुबॉम्बचा वापर कोणत्याही राष्ट्राने केला नाही. अण्वस्त्रांचा वापर सातत्याने, मुख्यतः प्ररोधनासाठी केला गेला, भयंकर संहारक्षमता असल्यामुळेच अण्वस्त्रांचे युद्धातील प्रत्यक्ष उपयोग मुल्य शुन्य आहे. १९४५ च्या नंतर १९४९ मध्ये सोव्हिएट संघाने अणुस्फोट केल्यानंतर अनेक वर्षे अण्वस्त्रे ही महासत्तांची मालमत्ता होती. पुढे इंग्लंड आणि नंतर फ्रान्सने ही अण्वस्त्रे प्राप्त केली. १९६४ मध्ये चीनने यशस्वी अणुचाचणी केली. महायुद्धानंतरच्या वीस वर्षात अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांची संख्या एक वरून पाच वर गेली. ज्यांना आपण न्यूक्लिअर क्लब ची राष्ट्रे संबोधतो या 'न्यूक्लिअर क्लबच्या' राष्ट्रांच्या अण्वस्त्र प्रसाराबाबतच्या विविध भूमिका आणि त्यावरील भक्तेदारी, विषमता जगातील बऱ्याच राष्ट्रांना पटली नाही. त्यामुळे अण्वस्त्र प्रसाराचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण चांगलेच रंगले. पुढे भारत, पाकिस्तान, उत्तर कोरिया यांच्याही यशस्वी अणुचाचण्या झाल्या. मुळात विचार करता कुठलीही अण्वस्त्र वाढ आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेपुढे एक आव्हान असते. भारता सारखा देश अणुशक्तीचा शांततेसाठी उपयोग करण्यात सदैव आग्नेसर आहे. त्याच बरोबर प्रादेशीक व सुरक्षा विषयक आव्हान पेलण्यासाठी कांही राष्ट्रांना विचार पूर्वक निर्णय घ्यावे लागतात. त्यातून अण्वस्त्र वाढीचा जन्म होतो.

अण्वस्त्रांचा इतिहास पाहण्याअगोदर ही अण्वस्त्र स्पर्धा का वाढली? ही बाबही अत्यंत महत्वाची आहे. कारण १९४५ च्या दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर द्विघुविय जागतिक राजकारणाचा उदय झाला आणि गटबाजी, वैचारिक विरोधाभास सुरु होऊन अमेरिका, रशिया यांच्यात ही स्पर्धा वाढली. अण्वस्त्रांचा इतिहास पाहिलातर अमेरिकेने आपले श्रेष्ठत्व कायम राहावं म्हणून सातत्याने प्रयत्न केले आहेत. शस्त्रस्पर्धा स्वतः सुरु करून ती रशियावर लादली आहे. अशा प्रकारची अस्त्र स्पर्धा ही अमेरिकेचे संरक्षण खाते आणि अस्त्रांचे खासगी उत्पादक यांचा धंदाच आहे. 'आपल्याला रशियाशी स्पर्धा करायची आहे. आणि आपण आमुक एक गोष्ट केली नाही तर रशिया आपल्या पुढे जाईल' अशी धमकी या

अपवित्र युतीकडून अमेरिकी अध्यक्ष आणि लोकप्रतिनीधी यांना सतत तत्कालीन परिस्थितीत दिली जात होती. ४ १९४५ ते १९८१ या काळातील जगाचा लष्करावरचा खर्च ६००० हजार अब्ज डॉलर आहे. निश्चित आकडेवारी मिळणे कठीण असलेला, तरी यातील अण्वस्त्रावरचा खर्च किती हे सांगता येणार नाही, पण बरीच मोठी रक्कम अण्वस्त्रांचा विकास आणि निर्मिती यावर खर्च झालेली असणार, यात शंका नाही. अमेरिका-रशिया यांनी शीतयुद्धाच्या काळात अण्वस्त्र आणि अण्वस्त्र वाहकांची निर्मिती फार मोठ्या प्रमाणावर केली होती. अमेरिकेला रशियाचा पूर्ण पाडाव करण्यासाठी, किंवा त्याला अमेरिकेचा पूर्ण पाडाव करण्यासाठी प्रत्येकी शंभर ते दोनशे अण्वस्त्रे पुरेशी होती. पण प्रत्यक्ष मात्र त्याच्या किलीतरी पट अण्वस्त्र दोन्ही देशाकडे हल्ला-सज्ज अवस्थेत उभी होती. अमेरिकेन एकूण ७० हजार अण्वस्त्र उत्पादीत केली तर सोव्हिएट महासंघाने सुमारे ५५ हजार. एकंदरीत कोणाकडे किती अण्वस्त्रे आहेत हे खात्रीलायक सांगता येत नाही आणि आकडेवारी बाबत मतभेद असलेतरी एकंदरीत विचार करता ही वाढती स्पर्धा आपणास जाणवते, तसेच १९९४ च्या अखेरीस अमेरिकेकडे ७,७०० आणि रशियाची महासंघाकडे ११ हजार अण्वस्त्रे होती. ५

जागतिक अण्वस्त्र वाढ या बाबत विचार करता, रशिया आणि अमेरिका यांच्यातच खऱ्या अर्थाने ही स्पर्धा वाढली. सन १९९१ मध्ये सोव्हिएट रशियाच्या विघटना बरोबरच उर्ध्वस्तरी शस्त्रास्त्र स्पर्धा जरी संपुष्टात आली असली, तरी या काळात अमेरिका - रशिया यांच्याकडून जेवढ्या अण्वस्त्रांची निर्मिती झाली. त्यातील १० टक्के अण्वस्त्रे जरी वापरली गेली, तरी पृथ्वीवरची मानवी संस्कृती नष्ट होऊ शकते. आज जगात जेवढी अण्वस्त्रे आहेत, त्यापैकी ९५ टक्के अण्वस्त्रे अमेरिका आणि सोव्हिएट रशियाकडे असून त्याची निर्मिती शीतयुद्ध काळात झालेली आहे. ६ अमेरिका-रशिया यांनी आपल्या समर्थक राष्ट्रांना मोठ्या प्रमाणावर संरक्षण तंत्रज्ञान, शस्त्रास्त्रे पुरविली. अमेरिकेने इंग्लंडला केवळ अण्वस्त्र तंत्रज्ञानच पुरविले नाही, तर शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि इंग्लंडने मिळून संयुक्त पणे ३८ अणुचाचण्या केल्या. सोव्हिएट रशियाने चीनला अण्वस्त्र तंत्रज्ञान पुरविले, तर चीनने पाकिस्तानला या तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण केले. चीनने पाकिस्तान बरोबरच अल्जेरिया, अर्जेन्टिना, ब्राझील, इराण, इराक, उत्तर कोरिया, दक्षिण आफ्रिका, सिरिया या देशांनाही अण्वस्त्र तंत्रज्ञान विकले आहे. क्युबा, इस्त्रायल, ब्राझील, अर्जेन्टिना, उत्तर कोरिया, इराण, इराक, अल्जेरिया ही राष्ट्रे अण्वस्त्र स्पर्धेतील नवीन खेळाडू आहेत. ७ ज्या राष्ट्रामध्ये अण्वस्त्रांच्या विकासाची क्षमता नव्हती, त्यांनी हे तंत्रज्ञान आपल्या सहकारी राष्ट्रांकडून प्राप्त केले. रशियाने चीनच्या, अमेरिकेने- इंग्लंडच्या, चीनने पाकिस्तानच्या अण्वस्त्र कार्यक्रमाचा पाया त्यांना अण्वस्त्र तंत्रज्ञानाचा पुरवठा करून घातला. म्हणजेच आज जागतिक स्तरावर अण्वस्त्र प्रसार ही एक गंभीर समस्या उभी राहत आहे, हे ही आपल्या लक्षात येते.

१९५० च्या दशकात अमेरिका पुरस्कृत सिएटो आणि सेन्टो या दोन लष्करी संघटनेच्या निर्मिती बरोबर अण्वस्त्रांचे दहशतीचे राजकारण आशिया खंडात शिरले. पाकिस्तान या दोन्ही लष्करी संघटनेचा

सदस्य होता. पाकिस्तानने आपला अण्वस्त्र विकास कार्यक्रम १९७२ साली चीन आणि उत्तर कोरियाच्या गुप्त सहकार्याने सुरु केला. १९८७ पर्यंत पाकिस्तानकडे अण्वस्त्र क्षमता विकसित झाली होती. असा अंदाज संरक्षण तज्ञ व्यक्त करतात. पाकिस्तानच्या आण्विक बॉम्बचे पितामह डॉ. अब्दूल कदीर खान हे आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आण्विक तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण, चोरी, व्यापार याबाबत मुख्य केंद्र बिंदू ठरले आहेत. विशेषतः ११ सप्टें. २००१ च्या अमेरिकेवरील दहशतवादी हल्ल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेपुढील आव्हाने, जागतिक राजकारण, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा सर्व प्रश्नाचे स्वरूप बदलताना आपणास दिसत आहे. खास म्हणजे पाकिस्तानद्वारे काही आण्विक तंत्रज्ञान लिबिया व इराण मध्ये दिलेले आहे, ते केवळ डॉ. खान यांनी एकट्याने केलेले नाही, त्यात पाकिस्तानचे लष्करही सामील आहे. याबाबतीत पाकिस्तानचे धोरण दुटप्पी असल्याचे दिसून येते. आण्विक तंत्रज्ञानाची चोरी करून त्याची काळ्या बाजारात विक्री करणे हा पाकिस्तानच्या परराष्ट्रीय धोरणाचाच एक भाग होय. एकंदरीत विचार करता अण्वस्त्रे म्हणजे कापड, धातू, लोखंड अशा मालाच्या किंवा वस्तुच्या स्वरूपात त्यास पाहता येत नाही. तो विषय जागतिक सुरक्षेशी निगडीत असल्यामुळे वाढता अण्वस्त्र प्रसार हा आंतरराष्ट्रीय सुरक्षे पुढील एक आव्हान आहे.

पाक, उत्तर कोरिया, इराण, लिबिया यांचा अण्वस्त्र कार्यक्रम हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील प्रमुख मुद्दा बनला होता. विशेषतः उत्तर कोरियाने ९ ऑक्टो. २००६ रोजी अणुबॉम्बची यशस्वी चाचणी केली. उत्तर कोरियाच्या या अणुचाचणीमुळे हिंदूस्थानी उपखंडात अशांतता निर्माण होण्याची शक्यता बळावली आहे. असे तज्ञांचे मत आहे. ९ या घडीला जगात सुमारे ५० हजार अण्वस्त्रे आहेत. पुर्ण पृथ्वीचा नाश करण्यासाठी शंभर अण्वस्त्रे पुरेशी आहेत. प्राणी, वनस्पती, अंटाक्विटका आणि माणूस, त्यांनी निर्माण केलेले 'सिद्धिलायझेशन' बेचिराख व्हायला फार तर पंधरा मिनिटे लागतील अण्वस्त्राचा महा संहार कसा असतो. हे 'कार्ल संगान' या जगप्रसिद्ध वैज्ञानिक लेखकांने 'द डे आफ्टर' या पुस्तकात आणि त्या पुस्तकावर आधारलेल्या चित्रपटात तो दाखविला आहे. १०

आज अण्वस्त्राचा प्रसार वाढत असून प्रत्येक राष्ट्र अण्वस्त्र मिळविण्यासाठी वा तयार करण्यासाठी धडपडत असताना दिसते. १९७० च्या दशकापर्यंत केवळ पाच राष्ट्रांकडेच अण्वस्त्र संपन्नता होती. आज अण्वस्त्र संपन्न राष्ट्रांची संख्या वाढली असून भारत, पाक, उत्तर कोरिया यांचा अण्वस्त्र संपन्न राष्ट्रांच्या यादीत समावेश झाला आहे. अल्जेरिया, अर्जेन्टिना, ब्राझील, इराण, सिरिया, इस्त्रायल अण्वस्त्रे विकासाच्या मार्गावर आहेत. विशेष म्हणजे काही दहशतवादी संघटनाकडे देखील अण्वस्त्रे असल्याचा संशय व्यक्त केला जात आहे. या राष्ट्रांना आपल्या अणुशक्ती कार्यक्रमासाठी मोठ्या राष्ट्रांकडून (चीन, रशिया) गुप्त पणे अण्वस्त्र तंत्रज्ञान पुरवले जात आहे. ११ त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेपुढील हा एक प्रमुख धोका नव्हे काय?

वाढत्या अण्वस्त्र प्रसाराला आळा घालण्यासाठी विविध प्रकारचे मसुदे आणि करारमदार

अस्तित्वात आले, पण त्याला झुगारून जगातले अनेक देश अण्वस्त्रधारी होण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. अमेरिका आणि रशिया या दोन महासत्ताकडे ५० हजारावर अणुबॉम्बचे साठे आहेत असे सांगितले जाते. त्याशिवाय उपलब्ध रेकॉर्ड नुसार ९२ अणुबॉम्ब समुद्रात पडून गहाळ झाल्याची नोंद आहे. त्याचा अद्यापही शोध लागलेला नाही. एका बाजूला जगातला संघर्ष अजूनही अटोक्यात आला नाही. दुसरीकडे वाढता 'जागतिक दहशतवाद' मोठी समस्या बनवून पुढे आला आहे. अशा वेळी जर दहशतवाद्यांच्या हातात अशी अण्वस्त्रे पडली किंवा त्याबाबतचे तंत्रज्ञान प्राप्त झाले, तर पुढील समस्या गंभीर बनू शकतात. अशा विचित्र तिसऱ्या अणुबॉम्बच्या हल्ल्यापासून जग आणखी किती दिवस सुरक्षीत राहू शकेल हा एक यक्ष प्रश्न आहे. १२ अण्वस्त्र प्रसार व त्याचे नियंत्रण या करीता युनो सारखी संघटना तसेच आय.ए.इ.ए. सारखी संस्था कार्य करताना दिसते. या व्यतिरिक्त पी.टी.बी.टी., एन.पी.टी., सी.टी.बी.टी. सारखे करार आले. पण त्यातील महासत्ताचे स्वार्थी धोरण व न्युक्लियर क्लब च्या राष्ट्रांचे आण्विक राजकारण व करारातील भेदभाव, यामुळे अण्वस्त्राचे समुळ उच्चाटन झाले नाही. जर आज पर्यंत न्युक्लियर क्लबच्या राष्ट्रांनी विशेषतः रशिया, अमेरिका यांनी याबाबत प्रमाणिक प्रयत्न केले असते, तर आज ही वेळ आली नसती. आता तर अण्वस्त्र प्रसारा बाबत फारसी चर्चाही होताना दिसत नाही. व बंदी बाबतचा सुरही नाही त्यामुळे अण्वस्त्र प्रसाराला रान मोकळे होते की काय? अशी परिस्थिती सध्या दिसत आहे.

संदर्भ सूची

- १) डॉ. खरे विजय, (२००८) जागतिक राजकारणात भारत, के.सागर पब्लिकेशन, पुणे-पृ.१०७.
- २) पेंडसे अरुणा, सहस्त्रबुध्दे उत्तरा, (२००८) आंतरराष्ट्रीय संबंध, ओरिएंट लॉगमन, प्रा.लि; मुंबई- पृ.१५४.
- ३) पेंडसे अरुणा, सहस्त्रबुध्दे उत्तरा, पुर्वोक्त पृ.१५०
- ४) कुलकर्णी दिलीप, (१९९५), अणुविवेक, राजहंस प्रकाशन, पुणे पृ.८८.
- ५) कुलकर्णी दिलीप, पुर्वोक्त पृ.७२.
- ६) डॉ. देवळणकर शैलेंद्र, (जुन २००४), आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद पृ.२३८.
- ७) डॉ. देवळणकर शैलेंद्र, पुर्वोक्त पृ.२४१.
- ८) डॉ. खरे विजय, पुर्वोक्त पृ.९९.
- ९) दै.सामना (औ.आ.) दिनांक : १० ऑक्टो.-२००६ बातमी पृ.२.
- १०) दै. लोकसत्ता, मुंबई आवृत्ती, (२४ सप्टें. २००६) लोकरंग, रविवारची पुरवणी, पृ.१.
- ११) डॉ. देवळणकर शैलेंद्र, पुर्वोक्त पृ.२७७.
- १२) डॉ. पाटील आनंद, संपा, (डिसें.- २००७) स्पर्धा परीक्षा, स्टडी सर्कल पब्लिकेशन, मुंबई-